

STADSWAPENS ALS BIJMERK

door Lodewijk van Duuren

Een bijmerk is een merkteken dat in combinatie met het merk van de pijpmaker of fabrikant op de pijp wordt aangebracht. Het bijmerk wordt met behulp van een slagstempel in de pijpvorm geslagen, slechts bij hiellose pijpen van kort na 1740 lijkt het met de hand gestempeld. (5). Het is meestal op de zijkant van de hiel van de pijp aangebracht. Zijn voornaamste functie is het weergeven van de herkomst van de pijp. Meestal zijn het de wapens van de steden waar de pijpen gemaakt zijn, die het bijmerk vormen.

Het bekendste en oudste bijmerk is het wapen van de stad Gouda (fig. 1a,b): "van keel (rood), beladen met eenen pal van zilver, en verzeld, ter wederzijde van 3 zespuntige sterren van goud, staande in den zin van den pal;.... en onder hetzelfde oude motto: PER ASPERA AD ASTRA" (16).

Het ontstaan van dit bijmerk wordt beschreven door De Lange van Wijngaarden: *"In het jaar 1739 hadden de Staten van Holland en Westvriesland aan de Goudsche pijpenfabrieken een octroy verleend, om het stadswapen op hunne pijpen te mogen zetten, met bepaling, om op de beste of porseleine pijpen maar aan de eene zijde van den steel der pijp het wapen te plaatsen en aan de mindere of slechter soorten aan iedere zijde van den steel een dergelijk wapen der stad te zetten met een S boven ieder wapen om alzoo het onderscheid tusschen beste en slechtere soorten daarmede kennelijk te maken; met verbod aan alle pijpmakers in Holland en Westvriesland, buiten de stad Gouda, dit wapen op hunne pijpen te stellen op eene boete van zeshonderd gulden, hetwelk nader door eene stedelijke afkondiging der magistraat in het jaar 1740 werd bekend gemaakt, welk verbod door gemelde staten nog op gelijke boete in het jaar 1791 is vernieuwd geworden, omdat men in het dorp Alphen pijpen met het Goudsche wapen en merken der voornaamste Goudsche fabriekers namaakte."* (12).

Het bijmerk moet dus voorkomen, dat produkten van buiten Gouda als Goudse worden verkocht en het was tevens een aanduiding van de kwaliteit van de pijp. De goede kwaliteit pijpen hebben aan één zijde een wapen zonder S, de mindere kwaliteit aan beide zijden een wapen met een S erboven (S = Slechte).

De verdeling over linker- en rechterzijde van de hiel van ovovide pijpen uit mijn collectie is te zien in tabel 1: 17% heeft geen enkel bijmerk, 22% alleen een wapen zonder S aan de linkerzijde en 46% aan beide zijden een wapen met een S, de overige combinaties komen in veel kleinere aantallen voor.

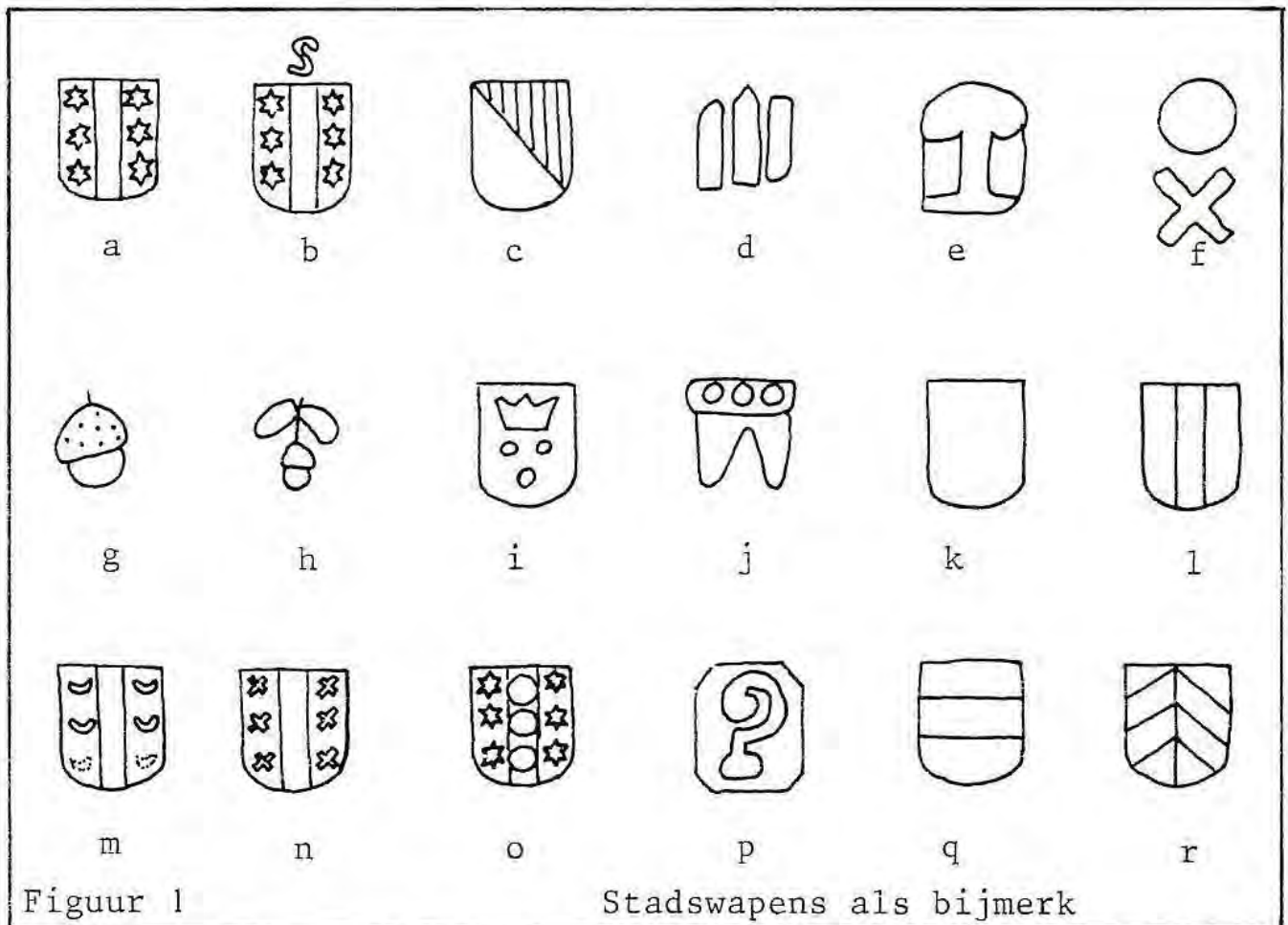
linkerzijde hiel		rechterzijde hiel	voorkomen
	+		46%
	+		22%
	+		17%
	+		9%
	+		2%
	+		2%
	+		1%
	+		0%
	+		0%
		totaal	100%

Tabel I Voorkomen van het Goudse wapen op linker- en rechterzijde van de hiel in procenten.

De S en het tweede wapen werden waarschijnlijk pas in de vorm geslagen als deze door veelvuldig gebruik slechter werd en produkten van mindere kwaliteit ging afleveren. (4). Vanaf ongeveer 1840 verdwijnt het gebruik van een S boven het schild als aanduiding voor de mindere soort pijpen. In de 19e eeuw gaan ook in steden buiten Gouda pijpmakers ertoe over om het wapen van hun stad op de zijde(n) van de hiel te plaatsen. In een stuk uit deze eeuw van het regelement op

het stuk der merken komt dit in artikel IV duidelijk naar voren: "Op alle pijpen, merkpapieren, manden, vaten of kisten in het vorig artikel bedoeld zal, behalve het aangenomen merk van den fabrikant het wapen van de stad of plaats alwaar de fabriken gevestigd zijn moeten en geenszins dat eener andere stad of plaats mogen uitgedrukt worden." (14).

De steden of plaatsen waarvan het wapen als bijmerk bekend is, zijn Gouda, Utrecht, Kampen, 's-Hertogenbosch, Aarlanderveen en Maaseik (zie figuur 1).

Utrecht fig. 1c

Daniël Versluijs zet naast zijn hielmerk DVS, op de zijde van de hiel het wapen van Utrecht. Het zijn geglaasde ovoïde pijpen uit het eind van de 18e eeuw. (17).

Kampen fig. 1d

Pijpen gemaakt door H.G.Frierichs en J.F.Steinman (2)(13) hebben als bijmerk het sterk versimpelde wapen van Kampen, dat uit drie torens bestaat. Het bijmerk is gevonden op een grote ovoïde pijp in Groningen met als hielmerk *Kn*, dat zeer waarschijnlijk een afkorting is van de naam Kampen. Door de sterke versimpeling lijkt het wapen sterk op het wapen van Gouda met zijn drie banen.

's-Hertogenbosch fig. 1e

De pijpmakers Leonidas Eras en Johannes Norbertus Coolen doen in 1810 een verzoek aan de burgemeester van 's-Hertogenbosch om het wapen van die stad op hun produkten te mogen zetten. (7) De pijpen van deze pijpmaker(s) zijn inderdaad in veel gevallen voorzien van de boom uit het Bossche wapen. (1)(8).

Aarlanderveen en Alphen fig. 1f

Het wapen van Aarlanderveen, een doodskop met daaronder twee gekruisde zwaarden, komt voor op pijpen die gevonden zijn in Alphen aan de Rijn met de merken 'achtpuntige ster', 'gekroonde AV', 'gekroonde AS' en de 'gekroonde 16'. Er zijn zowel pijpen gevonden met dit bijmerk op een wapenschild als zonder wapenschild.

Het wapen van Alphen, een achtpuntige ster, is niet als bijmerk bekend, tenminste niet als een ster op een wapenschild. Wel wordt door een aantal pijpmakers van Alphen in een verzoek aan de Gouverneur van Zuid-Holland gesproken over het gebruik van het wapen van Alphen, maar het is echter niet duidelijk of dat ook betrekking heeft op het bijmerk. (14).

Maaseik fig. 1g,h

In Maaseik wordt ook het wapen van de stad op de zijkant van de hiel aangebracht, namelijk een eikel, zowel met als zonder blaadjes aan de steel van de eikel. Weduwe J.F.Ritzen geeft in een opgave van 1825 van de in Maaseik gezette merken het volgende op: "volgnummer van één tot honderd met de Eikel (het stadswapen)" (6).

Holland

J.C.Wagenaar, schrijver van *"Hedendaagsche historie of tegenwoordige staat van alle volkeren, 1746"*, zegt onder andere het volgende: "doordien de Regering van Gouda, voor eenige jaaren, gewillekeurd heeft, dat de pijpen van 't maaksel dier stad, ten minsten zulken, die niet van de gemeenste soort zijn, moeten bestempeld zijn met het Goudsche wapen, terzijde het merk van den pijpmaker. Aan de anderen vindt men sedert mede wel een wapen, naamlijk dat van Holland; doch dit dient alleen ten bewijze dat zij voor Hollandsche pijpen gehouden worden."

Tot op heden zijn nog geen pijpen aangetroffen met het wapen van Holland: een klimmende leeuw, in zijn rechterhand een zwaard en in zijn linker een pijlenbundel.

Onbekende wapens fig. 1i,j,p,q,r

Van enkele wapens zoals de gekroonde drie schijven (10), een op een kroon gelijkende figuur (9), een wapen met een dwarsbalk en een wapen bestaande uit drie kepers verenigd door een

paal (5) is de herkomst (nog) onbekend. Het is mogelijk, dat het wapen met de kroon (?), gevonden in Venlo, afkomstig is uit het Westerwald, waar pijpen gevonden zijn met sterk gelijkende bijmerken met het hielmerk BWB (11).

Een bijzonder bijmerk is het vraagteken op een wapenschild. Omdat het vraagteken als heraldisch figuur niet bekend is, betreft het hier zeer waarschijnlijk een fantasiewapen. (fig. 1p)

Vervalsingen

In veel steden buiten Gouda werden Goudsche pijpen nagemaakt door op deze pijpen Goudse merken, de namen van Goudse pijpmakers en het Goudse wapen als bijmerk te plaatsen. Er zijn o.a. pijpen bekend uit Höhr-Grenzhausen (11), St.Omer (18), Maaseik (6), 's-Hertogenbosch (1) en Alphen aan de Rijn (14), die voorzien zijn van het Goudse wapen.

In een aantal gevallen ging men echter subtieler te werk door het aanbrengen van een bijmerk, dat een oppervlakkige gelijkennis vertoonde met het Goudse wapen. Op deze manier ontdook men de bepalingen met betrekking tot het bijmerk. Deze wapens bestonden uit een simpel schild of uit een schild met alleen drie banen (beide kunnen natuurlijk ook het gevolg zijn van slijtage van de vorm) , of de zes sterren van het wapen van Gouda waren vervangen door zes wassende manen, zes andreas-kruisen (fig. 1m,n), vier stippen of acht stippen (5).

In de pijpenstort van Philip Hoogenboom in Alphen zijn pijpen gevonden, waarbij over de middelste baan van het wapen van Gouda drie stippen zijn aangebracht. Zo te zien zijn deze drie stippen achteraf in de vorm geslagen en niet tegelijk met het wapen (fig. 1o). Dit soort misbruik heeft men met nieuwe regels trachten te voorkomen. Vanaf 1791 is het verboden "*op de kop of de steel van de pijpen of eenig gedeelte derselven hoe ook genaamd, het wapen der stad Gouda, of ook enige sterretjes, bloemen, of stippen of iets dergelijks eenigsints naar het wapen der stad Gouda gelijkende of dat voorbeeldende, nog ook de naam der stad Gouda,*" te mogen plaatsen of te doen plaatsen. (15).

Andere merktekens

In plaats van het wapen of naast het wapen worden ook op de zijde van de hiel stip(pen), kring(en), maan, ster, letter(s) of een cijfer aangebracht.

De letters zijn vergelijkbaar met een gewoon merk, omdat zij waarschijnlijk de initialen van de pijpmaker zijn, maar de overige merktekens worden aangeduid als *vormmerken*. Vormmerken zijn in de vorm aangebracht om gedurende of na het productieproces te kunnen vaststellen uit welke vorm een pijp afkomstig

is. Het gebruik van cijfers als vormmerk is bekend van Nederlandse, Belgische en Franse pijpen (5)(3)(18).

Tot besluit

Het nauwkeurig bekijken van het bijmerk op de pijp levert veel interessante details op. Daarom zou ik het bestuderen van uw eigen collectie op dit aspect van harte willen aanbevelen. Van nieuwe vondsten op dit gebied wil ik graag op de hoogte gesteld worden.

Theo Thijssenhove 25
2726 KE Zoetermeer

Literatuur

1. J.P.Brinkerink (1983) Het is niet allemaal Gouds wat er blinkt! P.K.N. 6(21), p.15-22.
2. A.Carmiggelt (1984) Sprokkelhout uit vier IJsselsteden P.K.N. 7(27), p.54-59.
3. Catalogus. Fabrique de pipes en terre de belgique et de Hollande de vve. Blanc-Garin à Givet Andenne. Herdruk Pijpenkabinet, Leiden.
4. D.H.Duco (1982) Merken van Goudse pijpmakers 1660-1940, Lochem.
5. D.H.Duco (1987) De Nederlandse kleipijp. Pijpenkabinet, Leiden.
6. J.Engelen (1986) "Wij vinden hier pijpen, waer is den toeback...?" R.A.M. rapport 2. Maaseik.
7. Th.P.J. van Herwijnen (1985) Leonardus Eras van 1810 tot 1864 pijpenfabrikant te 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch
8. J.L.F. van den Hurk & E.Nijhof (1983) De Bossche pijpenindustrie en haar producten. P.K.N. 6(23), p.60-67.
9. F.F.Kompier (1982) Vraagbaak... P.K.N. 5(17), p.9.
10. M.Koolen (1982) Tabakspijpjes 1600-1900 pijpvaardsten uit Grave, Velp en Escharen. Stichting "Graaft Voort", Grave.
11. M.Kügler (1987) Tonpfeifen. Hanusch & Ecker, Höhr-Grenzhausen.
12. C.J. de Lange van Wijngaarden (1817) Geschiedenis en beschrijving der stad van der Goude. Gebroeders van Cleef, Amsterdam & Den Haag.
13. J. van der Meulen (1985) Pijpmakers en hun merken in de eerste helft van de 19e eeuw. P.K.N. 8(30), p. 34-47.
14. J. van der Meulen (1986) De "Gouwenaars" van Alphen aan den Rijn. Alphen aan den Rijn.
15. Publicatie van de Staaten van Holland, tot maintien van de pijpenmakers te Gouda, in het genot van de aan deselve verleende Octroyen. Den 19 mei 1791.

16. K.Sierksma (1962) De gemeentewapens van Nederland. Prisma, Utrecht.
17. P.K.Smiesing (1981) De Utrechtse pijpenindustrie in de Lauwerecht. P.K.N. 4(14), p. 27-39.
18. F.Tijmstra (1981) De pijpenstad St.Omer. P.K.N. 4(14), p. 43-48.

VERBONDENHEID ORANJE - ENGELS KONINGSHUIS

door Cees Faas

Heeft in het vorige nummer (PKN nr. 40, pag. 89) de relatie Willem III en de Zeeuwen aandacht gekregen, nu wil ik het hebben over de verbondenheid van Oranje met het Engelse koningshuis.

Ongeveer 45 jaar na de dood van stadhouder-koning Willem III - hij stierf in 1702 en dat leidde tot het *tweede stadhouderloos bestuur* - moet de volgende pijp gemaakt zijn.

foto 1

foto 2